

Gamla ord med nytt innehåll

Nya Testamentets språk i sitt sociolingvistiska landskap

av Karin Blomqvist

1 Inledning

Inom ramen för det internationella, interdisciplinära och interkonfessionella projektet *Sacred Meal, Communal Meal, Table Fellowship, and the Eucharist*,¹ var det min uppgift att tillsammans med Jerker Blomqvist studera de ord och fraser som betecknar eller refererar till eucharistiritualen eller dess förstadier i tidiga kristna texter.

Här refereras kortfattat resultaten av denna undersökning, men i detta sammanhang vill jag först diskutera en speciell del av problemkomplexet, nämligen *koiné* i allmänhet och Nya Testamentets språk i synnerhet i den samtida polyglossisituationen. NT-kolinens karaktär av högspråklig variant har nämligen inte tillräckligt uppmärksamats och missuppfattas fortfarande på förvånande många håll.

Hur framför man ett budskap som är helt nytt? Det är ett känt faktum inom retoriken att om man vill få fram ett nytt budskap, måste man anknyta det till ord och seder som redan är kända för de tänkta åhörarna. Detta stod helt klart för de judiska och senare de kristna apologeterna under de första århundradena e.Kr.² De polyteistiska apologeterna var fullt medvetna om det längre fram, främst under 300-talets senare hälft, när de vände sig till den kristna majoriteten för att försvara den då hotade pagana kulten.

-
1. Projektets resultat kommer att redovisas i en omfattande publikation som inom kort utges av Moor Siebeck Verlag, Tübingen, i redaktion av David Hellholm och andra. Vårt bidrag till denna samlingsvolym har rubriken 'Eucharist terminology in early Christian literature. Philological and semantic aspects'.
 2. Ett av de tidigaste exemplen på det sistnämnda utgörs av inledningen till Paulus' tal till athenarna i *Apostlagärningarna* (17.22).

När det gäller eucharistin och beteckningar för denna ritual bör man betänka att denna visserligen var uttryck för ett helt nytt budskap under det första århundradet av vår tideräkning (Jesus hade dött och återuppstått, och varje gång vi äter av brödet och dricker av vinet minns vi detta), men å andra sidan kunde åhörarna också associera till gamla ritualer, eftersom seden med heliga måltider inte var ny utan redan förekom i olika judiska och pagana sammanhang.

För att studera strategierna vid skapandet av en ny terminologi har det visat sig motiverat att, förutom Nya Testamentet och de s.k. apostoliska fäderna, även inkludera andra texter framför allt från andra århundradet efter Kristus, och då främst de kristna apologeterna.³

Ytterligare en grupp av texter/författare, av vilka många även de hör till andra århundradet, utgörs av de nytestamentliga apokryferna. Åtminstone några av de äldsta av dessa skrevs innan den nytestamentliga kanon hade fastställts och därför bör de ha utövat ett visst inflytande på de tidiga kristna församlingarna. NT-apokryferna är dock problematiska; dels är de ofta svåra att datera, dels är inte handskrifterna alltid så textmässigt pålitliga som man skulle önska (av förklarliga skäl, eftersom det endast var de kanoniska skrifterna som skrevs av i någon större utsträckning, fick en standardiserad textgestaltning och studerades med noggrannhet och omsorg).

Endast texter som är skrivna på grekiska beaktas här. Naturligtvis finns det intressanta texter på ett antal andra språk, inte minst latin, men för att denna studie skall kunna hållas inom rimliga ramar har den begränsats till det grekiska materialet. Det är dessutom det språk där den tidiga kristna terminologin utvecklades.

Studien är uteslutande språklig, dvs. inga djupare teologiska resonemang kommer att föras.

3. Utöver Nya Testamentet har främst följande texter/författare undersökts: Apollinaris Claudius, Aristeides från Athen, Ariston (fragment), Athenagoras, Barnabas' brev, Klemens av Rom, *Didaché*, det s.k. Diognetos-brevet, Hermas Pastor, Hermias, Ignatius från Antiochia, Justinus Martyren, Meliton från Sardis, Papias (fragment), Polykarpos, Tatianos och Theofilos. Alla dessa texter har dock inte behandlat eucharistin.

2 Att skapa tekniska termer i grekiskan

När eucharistin etablerades som en del av den kristna gudstjänsten innebar den en nyhet och presenterades som en sådan i evangelierna och de övriga nytestamentliga texterna. Ett nytt fenomen behövde nya ord som kunde täcka betydelsen; det förelåg behov av en eller flera tekniska termer. Ett problem som man möter vid studiet av tekniska termer, särskilt i grekiska, är att samma ord kan användas både som en snävt definierad teknisk term och i en mera allmän, icke-teknisk betydelse; det kan vara vanskligt att skilja dessa användningar åt. Det finns därför anledning att utreda vilka möjligheter som det grekiska språket erbjuder när det gäller att skapa nya ord.

I ett modernt europeiskt språk har man allmänt sett tre möjligheter att skapa termer för nya företeelser:

(i) Betydelseutvidgning, dvs. man använder ett redan befintligt ord och ger det en ny betydelse. Exempel: det svenska ordet *nattvard* (som ursprungligen betecknade en sen aftonmåltid).

(ii) Lånord, dvs. man övertar ett ord från ett annat språk, som redan har en term för företeelsen ifråga. Exempel är svenskans *eucharisti*, som är skapat från grekiskans *εὐχαριστία*.

(iii) Neologism, dvs. man skapar ett nytt ord. Sådana ord är oftast sammansättningar eller avledningar av redan befintliga ord eller morfem.⁴ Som exempel kan nämnas svenskans *television* och tyskans *Fernsehen*.⁵

4. Här får jag dock infoga en brasklapp: med *licentia poetae* kan nya ord skapas fritt ur författarens fantasi likaväl som av befintliga element. Detta har förstås blivit ännu vanligare i och med uppkomsten av science fiction-litteraturen på 1900-talet, men har anor åtminstone sedan 1700-talet (se till exempel J. Swift, *Gullivers resor*).

5. Vissa av dessa nya ord är översättningslån, t.ex. tyskans *Fernsehen* av hybridordet *television*, men de skiljer sig från dessa genom att termen ändå är uppfunnen för det nya behovet, även när den baserar sig på befintliga element.

I antik grekiska hade man inte alla dessa möjligheter i samma utsträckning som de moderna språken. Orsaken till detta är grekiskans motstånd mot att importera främmande ord. Som exemplifieras i studiet av eucharisti har man normalt försett redan befintliga ord (främst substantiv och verb) med nytt innehåll. Det är så vi kan förklara de vanligaste substantiven som särskilt betecknar eucharistin (*εὐχαριστία, εὐλογία, ἀγάπη, κοινωνία*).

Däremot råder det i grekiskan stor frihet att skapa nya ord, främst genom avledningar och sammansättningar.

När det gäller lånord eller neologismer baserade på främmande morfem är situationen annorlunda än i de moderna språken. Många av de nya orden i de nordiska språken består av element lånade från grekiska och/eller latin, men i grekiskan fanns en inherent tveksamhet inför inlån av främmande element. Visserligen uppvisar Nya Testamentet exempel på inlån av utländska ord, främst från hebreiskan och latinet, men NT är inte representativt i detta avseende.⁶

3 Det (socio)lingvistiska landskapet

3.1 Mångspråkssituationen

I den östra delen av Medelhavsvärlden fanns det under den aktuella perioden ett oöver-skådligt antal regionala och lokala språk, av vilka vi endast känner till ett fåtal eftersom de flesta inte efterlämnade några spår i form av skriftliga vittnesbörd. Ett av dessa språk, lykaoniskan, känner vi endast till eftersom det nämns i förbigående i Apostlagärningarna (14.11).

De sista århundradena f.Kr. hade kännetecknats av stora folkomflyttningar inom det östra Medelhavsområdet. Som ett resultat av de romerska erövringarna hade en stor mängd slavar och krigsfångar tvångsförflyttats från sina hemländer och transporterats till annat håll, de flesta av dem från öst till väst. De stora omvälvningarna föran-

6. Det är för övrigt betecknande att evangelisten Lukas undviker lånord som *φραγελλώ* (av latinets *flagello*) för *piska*, och i stället ersätter det med eufemismen *παιδεύω*. Jfr. BDR § 5:1–2. I § 5:3 noterar BDR att titlar på romerska ämbetsinnehavare normalt inte togs över av grekerna utan ersattes med grekiska motsvarigheter; således översattes t.ex. *consul* och *proconsul* med *ὑπατος* resp. *ἀνθύπατος*.

ledde också andra förflyttningar, påtvingade eller frivilliga. Dessa migranter hade i viss utsträckning fört med sig sina egna språk till sina nya hem, men grekiskan tycks ha använts som kommunikationsmedel inom och mellan dessa immigrantgrupper. I Rom, som är särskilt intressant eftersom den språkliga situationen där är relativt väl känd, är det tydligt att de judiska invånarna huvudsakligen använde grekiska för intern kommunikation.⁷

Å andra sidan framgår det också av Apostlagärningarna (2.4-13) att de judiska immigranterna även hade anammat de lokala språken i diasporabosättningarna. Samma passage utgör också en god illustration till att man i relativt stor utsträckning företog resor i området, vilket nödvändiggjorde kunskaper i flera olika språk, eller åtminstone förmåga att tala och förstå det språk som innehade särställningen som ett supra-regionalt kommunikationsmedel. En stor del av invånarna i den östra delen av Romarriket hade säkerligen inte grekiskan som sitt första språk. De hade inte lärt det hemma av sina föräldrar utan på ett senare stadium i livet, ibland inte förrän de var gamla nog att börja skolan.⁸

3.2 *Grekiska: ett överregionalt lingvistiskt kommunikationsmedel*

Geografiskt sett bör alla de aktuella texterna ha författats på olika håll i länderna runt den östra delen av Medelhavet, bland annat de regioner som vi idag kallar Palestina, Egypten, Mindre Asien, Grekland och Italien.

Under denna period var grekiskan ett av många språk som användes för muntlig och skriftlig kommunikation, men det hade en särställning. Visserligen förekom det andra språk som fungerade som överregionala kommunikationsmedel, till exempel arameiskan och latinet, men grekiskan var verkligen främst bland likar eftersom det inte fanns något språk som hade en så dominerande ställning i ett så stort område och som fungerade under en så lång tidsperiod som detta språk. Grekiskan var det i

7. Detta visas av judiska gravstenar i Rom, som oftast är avfattade på grekiska; se Walser 2003.

8. I en mångspråkig uppväxtmiljö lär sig barn med lätthet fler än ett språk, till exempel ett språk av föräldrarna och ett annat av hushållets tjänare. I själva verket rekommenderades romerska föräldrar till ett nyfött barn att anlita en amma som talade god grekiska, *χάριν τοῦ τῆ καλλίστη διαλέκτῳ ἐθισθῆναι τὸ τρεφόμενον ὑπ' αὐτῆς* "för att hennes dibarn skall vänjas vid det vackraste av alla språk" (Soranos, *Gynaecaea* 2.19.15). Jfr. ps-Plutarchos, *De liberis educandis* 3E-4A, Quintilianus, *Institutio oratoria* 1.1.4-5, 11-12; se Nielsen 1987, 186-187.

särklass vanligaste kommunikationsmedlet såväl i litteratur som i formellt talat språk, samt dessutom i det talade vardagsspråket som användes i de dagliga kontakterna man och man emellan.

3.3 Skolgrekiska

Att alla de författare som förekommer i studien använde grekiska som sitt språk eller ett av sina språk, framgår klart av det faktum att deras texter har skrivits på grekiska. Eftersom de verkade i en mångspråkig omgivning är det fullt rimligt att anta att de kände till minst ett annat språk. Åtminstone några av författarna hade rimligtvis inte grekiska som sitt första språk utan hade lärt sig språket i skolan.

I skolan fick de nämligen träning i att uttrycka sig på grekiska på en formell nivå, även om utbildningsnivån naturligtvis skiljer sig mellan dem. Det står omedelbart klart för läsaren att en del författare, till exempel Tatianos, Meliton och författaren till Diognetosskriften,⁹ hade utbildats i retorik. Å andra sidan finns det ingenting som säger att en skenbart enkel och okonstlad text som Markusevangeliet skulle ha skrivits av en obildad person. I själva verket kan författaren mycket väl ha haft en gedigen skolutbildning. Det enda vi vet är att författaren gjorde ett *val* att uttrycka sig på ett relativt lättillgängligt sätt för att nå en publik utan högre skolbildning.

Det framgår klart att de aktuella författarna vände sig till olika grupper av läsare med olika grader av skolbildning. NT:s författare och de apostoliska fäderna, åtminstone de tidigaste av dem, vände sig till de tidiga kristna som hade rekryterats från folkgrupper med mindre skolbildning, medan apologeterna å sin sida snarare vände sig till mäktiga och inflytelserika män i Romarriket. Rimligen avspeglade de olika skrifternas stilarter detta, varför publiken i viss utsträckning avgjorde valet av språk.

Som nämnts fanns det flera olika varianter av grekiska under den aktuella tidsepoken. Den variant som lärdes ut i skolan hade etablerats som standardspråk redan under 300-talet f.Kr. Retorik- och filosofiskolorna som hade inrättats i Athen vid den

9. Om Tatianos jfr. Karadimas 2003; om Meliton, Wifstrand 1948; om Diognetosskriften, J. Blomqvist 2014.

tiden hade bidragit till att etablera denna standardvariant och sedan sprida den till andra delar av den grekisktalande världen.¹⁰

Denna variant av grekiska var i stort sett identisk med den dialekt som användes av de bildade grupperna i Athen under åren kring 400 f.Kr. Denna dialekt, för att använda den grekiska termen, hade sedan från 300-talet och framåt börjat användas som en supra-regional variant inte bara i de traditionellt grekisktalande länderna utan även i de vidsträckta områden som erövrades av Alexander av Makedonien, i de därpå uppkomna hellenistiska kungadömena och i det romerska imperiet. I sin egenskap av ett allmänt kommunikationsmedel över stora delar av den antika världen kallas denna variant för *koiné* (ἡ κοινὴ διάλεκτος 'den gemensamma dialekten').¹¹

3.4 *Koiné*

Koiné har sitt ursprung i klassisk attiska och är naturligtvis inte helt identisk med sitt ursprung. Dock har skillnaderna mellan klassisk attiska och *koiné* blivit våldsamt överdrivna, såväl av klassiska filologer som betraktade attiskan som den enda formen av äkta grekiska, som av teologer som ville se den nytestamentliga varianten av *koiné* som ett heligt språk speciellt lämpat för att sprida Guds ord. Om man objektivt studerar särskilt grammatiken, såväl formläran som syntaxen, visar sig avvikelserna vara få och oväsentliga.

De mest uppenbara skillnaderna uppkom eftersom vissa karakteristiska företeelser, som är i stort sett unika för attiskan och saknas i de andra dialekterna, tenderade att försvinna och ersättas med de standardgrekiska formerna. En välkänd företeelse är att det attiska dubbel-tau i ord som *θάλαττα* och *πράττω* ersattes med dubbel-sigma som i *θάλασσα* och *πράσσω*. Andra exempel på sådana attiska avvikelser från standardgrekiskan är former som hade uppkommit genom *metathesis quantitatis*, som *νεώς* i stället för det allmängrekiska *ναός*, formen *-γν-* i verben *γίγνομαι* and *γιγνώσκω*, där gamma försvann i *koiné*, och i dubbel-rho i ord som *ἄρρην*, vilket ersattes med *ρσ-*.

10. Den variant som lärdes ut i skolan kan mycket väl ha etablerats som standardspråk redan under 300-talet f.Kr. På grund av sin höga status användes attiskan som förvaltningsspråk till exempel i Makedonien; Jfr. Niehoff-Panagiotidis 1994.

11. Jannaris 1897 ger den första moderna överblicken över det grekiska språkets historia. Senare verk är bl.a. Adrados 2001 och Horrocks 2010. Om grekiskans geografiska utbredning i Romarriket: J. Blomqvist 2010, 139–143.

Dessa förändringar inträffade när attiskan gav upphov till *koiné*. Således kan man konstatera, att attiskan behövde "deregionaliseras" och "normaliseras" innan den kunde tjäna som ett supraregionalt kommunikationsmedel.¹² Däremot försvann aldrig den tydligt attiska prägeln på *koiné*.

Hellenistisk *koiné*, i den form den användes av de kristna författare som diskuteras i detta sammanhang, är alltså nästan identisk med klassisk attiska så som den användes av prosaförfattare i Athen under den klassiska tiden. En berättande passage i Apostlagärningarna, till exempel, uppvisar mycket få skillnader på det grammatiska planet i jämförelse med ett stycke ur ett rättegångstal av Lysias.¹³

Grekiskan hade alltså inte genomgått några större förändringar under de 350 år som skiljer Lysias från Lukas, eller i varje fall hade språket utvecklats mycket långsammare än till exempel svenskan. Detta kan inte nog upprepas, eftersom klassiska filologer så ofta tycks omedvetna om det. Svenskans snabba utveckling är det normala; undantaget är grekiskans kontinuitet.

3.5 Atticismen

Det normativa grekiska språkets attiska karaktär under de första och andra århundradena e.Kr. försvarades och förstärktes av den atticistiska rörelsen. Denna rörelse började med Dionysios av Halikarnassos och Kaikilios från Kale Akte, båda verksamma i Rom under de sista årtiondena före Kristi födelse. Dessa tidiga atticister var nästan uteslutande intresserade av stilistiska spörsmål. De fördömde stilen i hellenistisk talekonst och historiografi och förespråkade en återgång till de klassiska författarnas enkla och kraftfulla framställningssätt. Under andra århundradet efter Kristus blev kraven allt strängare och påverkade undervisningen i grekiska i skolan. De senare atticisterna gick så långt att de ville "rensa" språket från alla icke-attiska beståndsdelar, i synnerhet nybildade ord och grammatiska företeelser som inte fanns belagda i klassiska texter. Typiska produkter av det andra århundradet var de atticistiska lexika som listade "olämpliga", dvs. samtida, ord, och förespråkade "äkta" attiska synonymer till dessa. Vad som var korrekt grekiska blev en viktig fråga. Tidens grammatikor och ordböcker var

12. Ebbesen 1995, p. 8: "Standardsproget, såvel talt som skrevet, er såmænd blot en nænsomt afregionaliseret udgave af klassisk attisk tale- og skriftsprog"

13. Om resultatet av en sådan jämförelse, se J. Blomqvist 1995, 25–27, och *id.* 2010, 145–147.

preskriptiva och inte deskriptiva. Litteratur som innehöll icke godkänd vokabulär dömdes ut som undermålig.¹⁴

Atticismen hjälpte till att garantera att den attiska varianten av standardgrekiska förblev det föreskrivna språket som användes i prosatexter, både litterära och mer vardagsnära. Däremot skall dess påverkan inte överdrivas, eftersom den inte åstadkom några genomgripande förändringar. Dess påverkan syns däremot i detaljer,¹⁵ till exempel i växlingen mellan bruket av $\tau\tau$ - och $\sigma\sigma$ -. Om vi skall lita på standardutgåvorna av tidig kristen litteratur blev ordformer med $\tau\tau$ - vanligare hos de apostoliska fäderna och apologeterna från andra århundradet och framåt, eftersom de hade lärt sig atticerande grekiska i skolan, medan $\sigma\sigma$ - dominerade i NT.

3.6 Diglossi

Under långa perioder hade grekiskans utveckling påverkats av fenomenet *diglossi*. Med den termen avses en sociolingvistisk situation i vilken två varianter av samma språk existerar samtidigt och inom samma geografiska område men har olika funktionsdomäner.¹⁶ I sin enklaste form innebär diglossi att det finns två varianter av samma språk, en "hög" variant som används för litteratur och officiella dokument och en "låg" som används i vardagliga sammanhang, särskilt i talspråk. En diglossisituation uppstår när en särskild variant av språket upphöjs till en norm som språkets utövare förväntas följa. En sådan norm kommer att bevaras, med mer eller mindre artificiella metoder, i sin ursprungliga form under lång tid. Det informella, "lägre" språket kommer däremot att förändras, såsom språk naturligen gör. Så småningom kommer en "låg" variant att etablera sig vid sidan av "högpråket".

14. Ett av dessa lexika, *Ἐκλογή Ἀττικῶν ῥημάτων καὶ ὀνομάτων* av Frynichos, behandlar ett ord som är speciellt intressant i detta sammanhang: *εὐχαριστεῖν οὐδεὶς τῶν δοκίμων εἶπεν, ἀλλὰ χάριν εἰδέναί* 'ingen av de godkända författarna sade *εὐχαριστεῖν* utan *χάριν εἰδέναί*'. *εὐχαριστέω* som beteckning för 'vara tacksam' eller 'framföra sitt tack' blev vanligt först i efterklassisk grekiska, även om Demosthenes i ett tal från 330 f.Kr. (18.92) citerar ett samtida dokument som innehåller ordet i denna betydelse; jfr. LSJ och BDAG s.v. Frynichos fördömer även andra ord som förekommer i NT (*βασίλισσα, κράββατος, ῥαφίς, σίναπι*).

15. Jfr. Horrocks' förteckning över primära markörer av atticism i Ailios Aristeides (Horrocks 2010, 138).

16. Den klassiska definitionen av diglossi härrör från Fergusons grundläggande artikel i *Word* 1959. Om diglossi i hellenistisk grekiska se Bubeník 1989 och Niehoff-Panagiotidis 1994, samt ifråga om biblisk grekiska, J. Blomqvist 1995.

Detta är vad som hände i grekiskan. Under tidigt trehundratals före Kristus hade en norm för prosalitteratur och officiella texter skapats i Athen. Men redan från seklets första årtionden finns det tecken i de bevarade texterna som tyder på att en annorlunda variant av vardagligt språk höll på att utvecklas.¹⁷ Genom hela den hellenistiska perioden fanns det, vid sidan av den "högre" standardvarianten av grekiskan, som dominerar i de litterära texterna, också åtskilliga lokala eller regionala varianter av språket, vilka användes i mer informella sammanhang. Diglossi fördröjer utvecklingen av språket, eftersom den konservativa "högre" varianten bevaras i stort sett oförändrad och påverkar den "lägre" varianten hela tiden. Detta förklarar delvis varför grekiskan undergick så små förändringar såväl under hellenismen som senare. Men även om texterna som diskuteras här normalt skrevs på standardgrekiskan, kan det även i dessa texter uppträda ett fåtal vardagsuttryck och andra drag utmärkande för den "lägre" varianten.

3.7 Septuagintagrekiska (*synagogal grekiska*)

I själva verket räcker inte termen diglossi till för att beskriva den antika grekiskans komplicerade sociolingvistiska struktur. *Polyglossi* vore en bättre benämning eftersom det existerade inte bara en utan flera "högre" varianter av språket, var och en av dem med sin funktionella nisch. Den standardiserade attiskan som tidigare har nämnts var en variant som endast användes för *prosa*; för poesigenrerna fanns det andra standardiserade varianter.

Om till exempel Lysias hade valt att skriva tragedier i stället för rättegångstal, skulle han ha använt en annan variant av attiskan. En jämförelse mellan Lysias' tal och hans samtida Euripides' tragedier¹⁸ uppvisar mycket större skillnader än mellan Lysias och Lukas. Tragedins språk följde andra konventioner än prosans. Ytterligare andra genrespecifika varianter existerade också, till exempel epikens och körlyrikens varianter. De

17. Jfr. Willi (2003a och 2003b), som har upptäckt sådana drag i Aristofanes' sena komedier. Det har allmänt ansetts att grekisk diglossi skapades som en konsekvens av atticismen i de första århundradena av vår tideräkning och att de två varianterna utgörs av *koiné* och atticistisk grekiska (Browning 1969, Frösén 1974, Horrocks 2010). Beläggen i Aristofanes antyder något helt annat, och den normala tendensen hos språk att ständigt förändras leder helt naturligen till att "lägre" varianter börjar utvecklas så snart som en mera statisk "högre" språkvariant har etablerats.

18. För skillnader mellan Lysias och Euripides jfr. J. Blomqvist 1995, 27 och 2010, 148.

fortsatte ofta att användas under hela antiken, för när Nonnos av Panopolis författade sitt epos *Dionysiaka* under det fjärde eller femte århundradet efter Kristus var hans språkliga förebilder de mer än 1200 år äldre homeriska eposen. Nya genrespecifika språkvarianter skapades också, som till exempel av Theokritos från Syrakusa. Under tvåhundralet före Kristus skapade han den bukoliska diktningen och använde sin egen sicilianska, västgrekiska dialekt som grund för detta ändamål. Denna bukoliska språkvariant kom sedan att användas av senare herdediktare.

Under 200-talet f.Kr., ungefär samtidigt med att Theokritos skrev sina herdedikter, startade ett företag som skulle resultera i ytterligare en genrespecifik språklig variant, i och med att de judiska heliga skrifterna började översättas från hebreiska till grekiska. Man började med *Torah* och översättarna hade ambitionen att skapa en grekiska som låg så nära det hebreiska originalet som möjligt. Resultatet blev en sorts hebraiserande grekiska där källspråkets egenheter lyste fram, i synnerhet i fråga om semantik, fraseologi och syntax. De översättare som tog sig an de andra heliga skrifterna följde samma modell, så när den s.k. Septuaginta var fullständig fanns det en omfattande textcorpus med religiöst innehåll som var skriven på en egenartad grekisk språkvariant. Vi kan kalla den för septuagintagrekiska.¹⁹ Parallellerna med de övriga genrespecifika varianterna i traditionell grekisk litteratur är uppenbara. Septuagintagrekiska kan beskrivas som en genrespecifik variant av grekiska, som skapades när de heliga skrifterna översattes från hebreiska till grekiska och som ibland tjänade som språklig förebild för senare judiska och kristna författare.

Denna språkvariant kom att användas för översättning av hebreiska eller arameiska texter, men påverkade också språket i sådana texter som skrevs på grekiska av judiska och senare även kristna författare. I NT och i synnerhet i evangelierna finns det fraser, meningar eller till och med hela stycken där språket uppenbarligen har formats efter Septuagintas variant.

19. Septuagintas betydelse som stilistisk modell för NT har påvisats av Wifstrand 1947. Parallellerna mellan de genrespecifika varianterna i grekisk litteratur och septuagintagrekiska har påpekats av Blomqvist 1995. Walser 2001b och 2003 diskuterar septuagintagrekiskans specifika särdrag. De flesta av de fenomen som BDR (§ 4) klassificerar som *Semitismen* är snarare exempel på påverkan från denna septuagintavariant.

3.8 Summering

Sammanfattningsvis kan vi konstatera, att den nytestamentliga grekiskans ställning som "högre variant" i den polyglossisituation som rådde, slår igenom även här.

Denna på attiskan baserade *koiné*, prosaspråkets standardvariant, var genrespecifik för den grekiska prosalitteraturen. De tidiga kristna författarna som diskuteras här använde även de *koiné* som sitt standardspråk, och i somliga texter finns det spår av atticistisk påverkan som ger ännu större emfas åt den attiska karaktären på språket.

Utöver *koiné* finns det en annan genrespecifik variant av grekiska som har satt sina spår i vissa av texterna, nämligen septuagintagrekiska. Detta inflytande förklarar de flesta av texternas avvikelser från den attiska standardvarianten.

I den diglossi- eller snarare polyglossisituation som karakteriserade den antika grekiskan måste såväl *koiné* som septuagintagrekiska betraktas som "högspråk". Den "låga" varianten utgörs av det informella, vardagliga språket som användes i daglig, muntlig och icke-litterär skriftlig kommunikation. I de texter som diskuteras här finns det mycket få inslag från den varianten. NT:s språk är en av de varianter som förutsätter skolbildning, och det är en missuppfattning att tolka språkets naturliga utveckling som något annat.²⁰

Närstudium av vokabulär och fraseologi gör det möjligt att dra mer generella slutsatser om texternas språk. Så till exempel visar användningen av ordet *ποτήριον* hos de tidigaste kristna författarna att inte heller de drog sig för att inspireras av Septuaginta.²¹ Att de helt skulle ha frigjort sig från den synagogala varianten och istället enbart baserat sig på den normerade atticistiska varianten av *koiné* kan därmed tillbakavisas. Även om det inte är lika tydligt som i NT, påverkar septuagintagrekiskan även dessa författare.

20. När BDAG (xiv) hänvisar till artikel av Bauer 1955 och hävdar att "our literature [i.e., "the New Testament and other early Christian literature"] on the whole represents the late Greek colloquial language", beror detta därför på en missuppfattning av den språkliga situationen.

21. Se nedan under 4.3.

4 Eucharistins terminologi

4.1 Kategorisering av vokabulären

Ord som betecknar eller refererar till eucharistin i tidig kristen litteratur kan indelas i flera olika kategorier. I föreliggande material går det att identifiera följande grupper:

(i) Eftersom eucharistin kan betraktas som en måltid eller del av en måltid, kan den benämnas med ord som antingen betyder 'måltid' i allmänhet eller betecknar specifika måltider ('frukost', 'middag' osv.). Det grekiska ord som har befunnits mest relevant i denna kontext är *δείπνον*, men även *ἄριστον* är i viss mån intressant.²²

(ii) Ord som betecknar redskapen eller kärlen som används i ritualen. Fastän ord för ett ansevärt antal olika föremål (kalk, paten, ciborium, osv.) är belagda i senare kyrklig tradition, är det enda relevanta ord som kan identifieras i de tidigare texterna *ποτήριον* 'kalk'.

(iii) Ord som betecknar födoämnen och drycker som intas av deltagarna i riten. Bröd (*ἄρτος*) och vin (*οἶνος*)²³ förekommer redan från första början, men även salt (*ἅλας*) tycks ha spelat en roll i de gemensamma måltiderna, åtminstone hos en del kristna. En komplikation är dock att 'salt' i vissa språk används metaforiskt för 'gemensam måltid'.

(iv) Ord som i mera egentlig mening kan sägas fungera som tekniska termer för eucharistin, i det att de betecknar riten i dess helhet: *εὐλογία*, *εὐχαριστία*, *ἀγάπη*, *κοινωνία*. Verb som härleds ur samma ordrötter som

22. Båda dessa ord var ursprungligen neutrala men är ibland maskulina (dvs. *δείπνος* och *ἄριστος*) i hellenistisk och senare grekiska; jfr. LSJ, BDAG s.vv.

23. Namnet på dryckeskärlet, *ποτήριον*, kan också beteckna dess innehåll, som i 1 Korinthierbrevet 11.27-28.

dessa substantiv hör också hemma i detta sammanhang. Ett antal verb prefigerade med *συν-* eller *μετα-* ‘tillsammans (med)’ kan föras till samma kategori som *κοινωνία*.

(v) Slutligen den kategori som består av ord som betecknar resultatet av eucharistin. Dessa refererar till två olika kategorier av resultat: (i) det som det konsumerade enligt kristen uppfattning transsubstantieras till, dvs. *σῶμα* och *αἷμα*, ‘kropp’ och ‘blod’, och (ii) det som sker med deltagarna så att de blir fyllda av, och i en senare text till och med bärare av, Kristus.²⁴ Denna femte kategori behandlas inte här, eftersom de teologiska frågeställningar som involveras faller utanför en rent språklig studie.

I analysen av hur dessa ord används har vi först gjort en översikt av hur de förekommer. De källor som orden har hämtats ur utgörs av traditionella lexika (LSJ, BDAG, PGL) samt textpassager som har identifierats med hjälp av TLG. Sokołowskis och Ekroths arbeten har varit till stor hjälp för information om pagan terminologi för heliga måltider.

4.2 Ord för måltider

4.2.1 *δείπνον*, *ἄριστον*

δείπνον var det allmänna ordet i grekiskan för dagens huvudmål, som normalt intogs på kvällen. Traditionellt översätts det till svenska med ‘middag’. I polyteistiska sakrala texter betecknar det ofta en måltid som avåts i kultiska sammanhang.²⁵ Grekiska helgedomar kunde innehålla ett *δειπνιστήριον* ‘matsal’.²⁶

I kristna sammanhang är *δείπνον* ordet som används i vad som måste betraktas som en av de allra tidigaste referenserna till eucharistiritualen, nämligen *1 Kor. 11.20* *συνερχομένων οὖν ὑμῶν ἐπὶ τὸ αὐτὸ οὐκ ἔστιν κυριακὸν δείπνον φαγεῖν* ‘Men vid era

24. Ignatios, *Brev* 1.9.2 *ἐστὲ οὖν καὶ σύνοδοι πάντες, θεοφόροι καὶ ναοφόροι, χριστοφόροι, ἁγιοφόροι* ‘Ni är också alla medresenärer, bärare av Gud och templet, bärare av Kristus, bärare av det heliga’.

25. Jfr. Sokołowski 1969 (indices) 1969 och Ekroth 2002. Flera av dessa passager refererar till måltider som offrades till gudomen, men förekomsten av matsalar och triklinier i helgedomarna klargör att måltiderna även var avsedda för mänskliga deltagare.

26. LSJ s.v., Sokołowski 1969, no. 11B.3 (=IG 12.190).

sammankomster går det inte att hålla Herrens måltid.²⁷ Eftersom ordet bestäms av adjektivet *κυριακόν* och eftersom Paulus redogörelse för eucharistin följer omedelbart efteråt i texten, är det uppenbart att han här har eucharistin i åtanke—eller möjligen en proto-form av eucharistin som förekom vid denna tid.

Johannesevangeliet nämner den sista måltiden två gånger (13.4, 21.20). Vid båda tillfällena är *δείπνον* ordet som används för att beteckna måltiden, men det finns ingen specifik hänvisning till eucharistin som ett inslag i den. I stället tycks den omnämnas som just en måltid, om än med ett tydligt religiöst innehåll, och det är på detta sätt som ordet används på ett dussintal andra ställen i Nya Testamentet.²⁸ I de övriga tidiga kristna texter som studeras här, refererar aldrig *δείπνον* till eucharistin utan till mer världsliga kvällsmåltider eller gästbud. I ett antal passager används substantivet eller det korresponderande verbet om vissa andra måltider av monstruös karaktär som det berättas om i grekiska myter; jfr. till exempel Athenagoras, *Legatio* 3.1 *Θυέστεια δείπνα*.²⁹ I senare kristna texter används däremot ibland *δείπνον* med syftning på eucharistin.³⁰

Vid sidan av *δείπνον* finns det ett annat vanligt grekiskt ord för en måltid, nämligen *ἄριστον*. Detta ord betecknar en mindre omfattande måltid än *δείπνον*, normalt förlagd till tidigare på dagen; traditionellt brukar ordet översättas till svenska med 'frukost' eller 'lunch'. Det förekommer i polyteistiska texter för att beteckna heliga måltider, men i mindre utsträckning än vad *δείπνον* gör.³¹ Det förekommer inte i de tidigaste kristna texterna men används senare i undantagsfall med syftning på eucharistin.³²

27. Om inte annat sägs uttryckligen är översättningarna av bibelställena hämtade från den svenska *Bibel 2000*.

28. BDAG s.v. *βα*.

29. Se även Athenagoras, *De resurrectione* 4.4, Theofilos, *Ad Autolyicum* 3.3, Tatianos, *Oratio ad Graecos* 25.3, ps.-Klemens, *Homiliae* 5.242–3. Ett bättre övervägt menyval kan däremot motivera beröm: *Hermas Pastor* 88.8 *ἐδείπνησα, φημί, κύριε, ῥήματα κυρίου ὅλην τὴν νύκτα* "Herre", sade jag, "jag avnjöt Herrens ord som en måltid hela natten."

30. PGL s.v. 3.

31. Jfr. Sokołowski's indices 1969 och Ekroth 2002.

32. PGL s.v. 1a.

4.2.2 Andra ord för måltid eller fest (*δαίς, συμπόσιον, ἔρανος*)

I pagana texter förekommer även andra ord som benämning på heliga måltider, framför allt *δαίς, συμπόσιον* och *ἔρανος*.³³

δαίς är inte något vanligt ord. Det förekommer normalt i poesi eller där det betecknar en måltid som går utöver det vanliga. Detta ord förekommer överhuvudtaget inte alls i de tidiga kristna texterna, och det verkar inte heller finnas i de senare patristiska texterna.³⁴ *συμπόσιον* är lite annorlunda, eftersom det ibland förekommer i de tidiga kristna texterna. Dock betecknar det aldrig en gemensam kristen måltid, och då naturligtvis inte heller eucharistin.

ἔρανος betyder egentligen 'knytkalas'. Det är ett vanligen förekommande ord i pagana texter. Betydelsen tycks ha varit att måltiden sågs som en offermåltid till en gudomlighet, en måltid som anordnades av en kultförening som även den kallades just *ἔρανος*. Beskrivningarna av gemensamma måltider hos de tidiga kristna tyder på att deltagarna tog med sig sin egen mat och förväntades dela den med andra. Det skulle alltså ha kunnat vara naturligt att utnyttja *ἔρανος* som en teknisk term för dessa måltider, men det förekommer inte i de tidiga kristna texterna.

Sammanfattningsvis kan sägas att ord för 'måltid' normalt inte används för att beteckna eucharistin hos de tidigaste kristna. En bidragande orsak till detta kan ha varit att andra termer snabbt etablerades som de normala orden för eucharisti. Dock finns det en mycket troligare förklaring: ord som *δείπνον, ἄριστον* och *ἔρανος* var för intimt sammankopplade med pagana kultbruk. Senare har saken kommit i ett annat läge, eftersom *δείπνον* och undantagsvis också *ἄριστον* kan syfta på eucharistin i patristiska texter. Detta språkbruk har förmodligen påverkat terminologin i germanska språk, där ord för 'aftonmåltid' blev de vanliga orden för eucharisti. Det svenska ordet *nattvard* är ett gammalt ord som ursprungligen helt enkelt betydde 'kvällsmåltid', liksom det tyska *Abendmahl*. I synnerhet i lutherska sammanhang har det blivit den normala termen för eucharisti.

33. Även här hänvisas till Sokołowski's indices 1969 och Ekroth 2002.

34. *δαίς* förekommer inte i *PGL*.

4.3 Redskap använda vid ritualen

Under denna rubrik är det knappast motiverat att nämna mer än ett enda ord, nämligen *ποτήριον*. Ord som betecknar paten eller andra redskap och serveringskärl förekommer endast i senare texter.

Ποτήριον som beteckning för nattvardskalken förekommer redan i en av de allra tidigaste texter där eucharistiritualen omnämns: 1 Korinthierbrevet 10.21 *οὐ δύνασθε ποτήριον κυρίου πίνειν καὶ ποτήριον δαιμονίων· οὐ δύνασθε τραπέζης κυρίου μετέχειν καὶ τραπέζης δαιμονίων* 'Ni kan inte dricka både ur Herrens bägare och ur demonernas bägare, inte äta både vid Herrens bord och vid demonernas bord', och ordet återkommer flera gånger i de tidiga texterna med denna innebörd. Intressant nog kan således ordet *ποτήριον*, 'dryckeskärl', som används i beskrivningar av pagana offerritualer, appliceras på den heliga kalken och till och med dess innehåll, medan ord som betecknar hedniska offermåltider undviks av de tidiga kristna. Orsaken till detta kommer att diskuteras nedan.

4.4 Mat och dryck som förtärs

Bröd och vin, *ἄρτος* och *οἶνος*, är det som traditionellt hör samman med den gemensamma nattvardsmåltiden, men även vatten och salt tycks ha spelat en roll i vissa sammanhang vid de tidiga kristnas eucharistiritualer.

Vinet var normalt blandat med vatten och kan då betecknas med ordet *κράμα* 'blandning'. Vissa texter tyder på att vatten ibland kan ha fungerat som ensam dryck.³⁵ Drycken som intas kan också betecknas med den generella termen *πῶμα* eller med ordet för det rituella dryckeskärl, *ποτήριον*, som i 1 Korinthierbrevet 11.27, där Paulus ordagrant talar om att "dricka bägaren".

Frasen *ἡ κλάσις τοῦ ἄρτου* 'brytandet av brödet' och liknande uttryckssätt kan användas om ritualen och kan då sägas fylla en terminologisk funktion.³⁶ I *Didache* används ordet *κλάσμα* om en specifik del av ritualen.³⁷ Som så ofta när det gäller

35. Se Justinus, *Apologia* 65.3–5, 65.7, *Acta Thomae* 121, Klemens av Alexandria, *Stromateis* 1.19.96.2. Jfr Rouwhourst 2010.

36. Justinus, *Dialogus* 41.1, 41.3, 117.1, pseudo-Klemens, *Homiliae* 14.1.4 *Acta Thomae* 29.

37. *Didache* 9.3 *περὶ δὲ τοῦ κλάσματος· εὐχαριστοῦμέν σοι, πάτερ ἡμῶν* 'Om [bröd]stycket [ska deltagarna säga]: "Vi tackar dig, vår fader"'. Se även *ib.* 9.4.

verbalsubstantiv och adjektiv, är det osäkert om frasen avser de konkreta föremål som används i ritualen (ἄρτος, κλάσμα) eller den handling som utförs i ritualen (κλάσις).

Frasen ἡ κοινή μετάληψις τῶν ἁλῶν 'det gemensamma intagandet av saltet' är belagd i de pseudo-klementinska texterna i kultiska sammanhang och fraser med liknande innebörd förekommer där på flera ställen.³⁸ När ordet för 'salt' i dessa fraser står i bestämd form refererar författaren till något som kunde antas vara välkänt för adressaterna, och på ett par ställen anges att saltintagandet eller den gemensamma måltid som det ingick i var något vanligen förekommande (συνήθως, συνηθεστέρων). Enligt en av de apokryfa apostlagärningarna hade apostelns syster som uppdrag att göra i ordning inte bara bröd utan även salt inför brödbrytningsritualen som hennes bror skulle leda.³⁹

Dessa beläggställen för saltets roll vid de tidiga kristnas kultmåltider kommer från utomkanoniska texter. I Nya testamentet finns ett textställe som möjligen är relevant i sammanhanget. I inledningen till Apostlagärningarna skildras Jesu umgänge med anhängarna i perioden mellan uppståndelsen och himmelfärden, och där talas bl.a. om gemensamma måltider (1.4): καὶ συναλιζόμενος παρήγγειλεν αὐτοῖς ἀπὸ Ἱεροσολύμων μὴ χωρίζεσθαι, vilket ordagrant troligen betyder 'och delande salt [med dem] instruerade han dem att inte bege sig bort från Jerusalem'.⁴⁰ Ordet συναλιζόμενος är dock problematiskt. Det finns ett tämligen vanligt verb, συναλίζομαι, med långt alfa, som betyder 'samlas', och om συναλιζόμενος är en form av detta verb, betyder meningen något annat än vad som förutsätts här. Om däremot alfabet i συναλιζόμενος är kort, måste verbet vara en avledning av substantivet ἅλας och betyda 'dela salt med' eller, metaforiskt, 'äta tillsammans med'. Det är den senare tolkningen som den svenska bibelkommissionen och de flesta nutida bibelöversättare har valt. Det förutsatta verbet συναλίζομαι (med kort alfa) finns inte belagt i någon annan text; det kan vara en nybildning och är i så fall den enda neologismen med anknytning till den tidigkristna

38. *Homiliae* 4.6.2, 6.26.5, 11.34.1, 13.8.4, 15.11.2, 19.25.5, *Epistula ad Iacobum* 9.1–2.

39. *Acta Philippi* 94 ἡ δὲ Μαριάμνη ἡ τούτου ἀδελφή ... ἐστὶν ἡ ἐτοιμάζουσα τὸν ἄρτον καὶ τὸ ἅλας ἐν τῇ κλάσει τοῦ ἄρτου 'Mariamne, hans syster ... är den som förbereder brödet och saltet vid brödbrytandet'.

40. Bibel 2000 översätter: 'Och under en måltid tillsammans med dem sade han åt dem att inte lämna Jerusalem.'

nattvardsterminologin. Det delande av salt som omtalas i de senare utomkanoniska texterna kan således ha en nytestamentlig bakgrund.

4.5 Ord och fraser för ritualen som helhet

De substantiv som kan anses fungera som tekniska termer för eucharistiritualen är *εὐχαριστία*, *εὐλογία*, *ἀγάπη* och *κοινωνία*. Tre av dem, *εὐχαριστία*, *εὐλογία* och *κοινωνία*, är allmänt förekommande i olika typer av grekiska texter, *ἀγάπη* däremot huvudsakligen knutet till det judisk-kristna komplexet. Gemensamt för dem är att de är ordbildningar med en abstrakt grundbetydelse, men alla fyra kan också referera till konkreta handlingar.

εὐλογία och *εὐχαριστία* och de därmed sammanhängande verben *εὐλογέω* och *εὐχαριστέω* med grundbetydelse 'lovprisning/lovprisa' resp. 'tacksägelse/tacka' har en vid användning utanför det religiösa fältet men har inom det judiska kultspråket fått användning som tekniska termer för olika element som ingick i kultbruket. Tacksägelse och lovprisning hade en naturlig plats inom kulten men var ingick också i ritualerna för mera vardagliga måltider. De olika användningarna av de båda orden övertogs av de kristna som dessutom knöt dem till sin speciella nattvardsritual. På grund av deras vidsträckta användning är det ofta svårt att avgöra om ett *εὐλογία* eller *εὐχαριστία*, ett *εὐλογήσας* eller *εὐχαριστήσας* i en kristen text specifikt avser ett nattvardsfirande eller om det refererar till något mera vardagligt eller profant.

Ett mycket tidigt textställe där *εὐλογία* tydligt avser en form av nattvardsritual är Första Korinthierbrevet 10.16: τὸ ποτήριον τῆς εὐλογίας ὃ εὐλογοῦμεν 'Välsignelsens bägare som vi välsignar'. Trots att Bibel 2000 här översätter *εὐλογία* med 'välsignelse', är det klart av textsammanhanget att det är nattvardsritualen som Paulus avser med detta ord. Välsignandet av välsignelsens bägare likställs med "gemenskap med Kristi blod" (*κοινωνία ἐστὶν τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ*) och "brödet som vi bryter" innebär "gemenskap med Kristi kropp" (*τὸν ἄρτον ὃν κλῶμεν, οὐχὶ κοινωνία τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ ἐστίν;*). I Paulus språkbruk kan således *εὐλογία* referera till den ritual som firas till åminnelse av och som en fortsättning Kristi sita måltid.

I Nya testamentet förekommer inte *εὐχαριστία* som beteckning på någon eucharistiritual. Det tidigaste säkra belägget för denna användning finns i *Didache*, där de första orden i kapitel 9 lyder *περὶ δὲ τῆς εὐχαριστίας*. Om man tar bort den konnektiva

partikeln *δέ*, blir vad som återstår en passande rubrik över kapitlet som handlar just om nattvardsritualens utformning. När *εὐχαριστία* återkommer i kapitlets sista paragraf, avser det också eucharistiritualen: *μηδείς δὲ φαγέτω μηδὲ πιέτω ἀπὸ τῆς εὐχαριστίας ὑμῶν, ἀλλ’ οἱ βαπτισθέντες εἰς ὄνομα κυρίου* ‘Ingen får äta av er eucharisti utom de som blivit döpta till Herrens namn.’ I *Didache* är således *εὐχαριστία* en, som det synes, väl etablerad term för nattvarden.⁴¹

5 Slutsatser

De ord och fraser som har undersökts här illustrerar de olika strategier som de tidigaste kristna använde för att skapa en terminologi för sin nya ritual, nattvarden.

Väsentligen använde dessa författare den varietet av den klassiska attiska dialekten som sedan 300-talet f.Kr. hade varit standardspråket för grekisk prosalitteratur, den som kallas *koiné*. Detta standardspråk var vad som lärdes ut i skolorna i nästan oförändrad form genom århundradena. Det var en arkaisk språkform som hölls vid liv med konstlade medel; för att kunna behärska den måste man bli inskolad i den. Av den anledningen måste *koiné* klassificeras som en “högre” varietet med Fergusons terminologi.

Detta standardspråk var konservativt, men nya ordbildningar var inte totalt uteslutna. I varje naturligt språks grammatik finns morfologiska regler för hur nya ord ska bildas, precis som det finns syntaktiska regler för hur nya meningar struktureras. Om det problematiska *συναλίζομαι* är en neologism, följer den standardspråkets grammatiska regler.

Till skillnad från de moderna europeiska språken införde den antika grekiskan bara sällan lånord som tekniska termer för nya företeelser. Det hebreisk-aramaiska *πάσχα* är ett ord som synoptikerna använder om Jesu sista måltid, och kan förefalla vara naturligt att använda samma ord för nattvarden, som instiftades vid denna måltid. I de tidiga texterna förekommer dock aldrig *πάσχα* med denna syftning, och i de senare patristiska texterna är det också sällsynt. Å andra sidan blev faktiskt *πάσχα* ett vanligt ord i den kristna kontexten, eftersom de tidiga kristna, tvärtemot de förhärskande lexikala

41. Däremot används i *Didache* verbet *εὐχαριστέω* i betydelsen ‘tacka’, ‘göra en tacksägelse’, dvs. det åsyftar en del av den ritual som betecknas med *εὐχαριστία*.

strategierna inom grekiskan, tog upp detta judiska lånord som den normala termen för sitt eget påskfirande. Ordet blev aldrig integrerat med grekisk morfologi utan behandlades alltid som ett oböjligt substantiv.

En jämförelse med samtida icke-kristna kulttexter tyder på att vissa ord uppfattades som alltför tätt associerade med de polyteistiska kulterna och därför undveks av de tidiga kristna författarna. Det tydligaste exemplet är troligen *δείπνον*. Detta ord användes av de första kristna praktiskt taget endast när de talar om sådana hedniska måltider som väcker deras avsky eller när de kristnas måltider kontrasteras mot de hedniska. Till *δείπνον* verkar mindre behagliga associationer vara knutna, liksom till andra ord som avser hedniska kultmåltider (*δαίς*, *ἔρανος*, *συνπόσιον*) eller utensilier använda inom de hedniska kulterna (*κέρνος*, *κρατήρ*, *κύλιξ*, *λέβης*, *λεκάνη*, *φιάλη*). Ett annat exempel är ordet för 'bord', *τράπεζα*. Detta ord kan ha haft hedniska associationer, för de tidiga kristna författarna använde det sparsamt, trots att både texter och avbildningar förutsätter att deltagare i nattvardsritualen var placerade runt ett bord. Senare patristiska texter använder utan betänkligheter både *τράπεζα* och *δείπνον* med avseende på eucharistin.

Terminologin kring eucharistin omfattar emellertid också ett antal ord som är frekventa i hedniska kulttexter, bland dem *ἄρτος*, *οἶνος* och *ποτήριον*. Mot dem tycks de kristna inte ha haft några invändningar. Förklaringen till detta är rimligen att de ting som dessa ord betecknar intimt hör samman med vardagslivet och att orden förekommer inom språkets alla funktionsdomäner och inom alla stilnivåer. Genom sin vardaglighet kunde de undgå att förknippas med de icke önskvärda konnotationer som vidlånade mera ovanliga ord.

Septuagintagrekiskan utövade naturligtvis inflytande på de tidiga kristnas språkbruk. Den mest utbredda termen för den nya kristna ritualen, *εὐχαριστία*, övertogs från det judiska religiösa språket, tillsammans med motsvarande verb och andra avledningar. När *ποτήριον* kopplas samman med kvalitativa genitiver i fraser som *τὸ ποτήριον τῆς εὐλογίας* eller *ποτήριον εὐχαριστίας* är förebilden att söka i Septuaginta. Utom i de judisk-grekiska och kristna texterna betecknar *ποτήριον* bara konkreta dryckeskärl. I Septuaginta hade ordet, under inflytande av motsvarande hebreiska glosa, dessutom fått den mera abstrakta betydelsen 'livslott', 'ödeslott', och denna betydelse var knuten till ordet som en konnotation när det blev den vanliga termen för det kristna kultkärlet. Det är enbart i judiska och kristna texter som *ποτήριον* kan

konstrueras med kvalitativa genitiver. Detta Septuaginta-idiom påverkade kristet språkbruk, med resultatet att *ποτήριον* har förblivit den det normala grekiska ordet för nattvardskalk.

6 Referenser

Francisco R. Adrados, *Geschichte der griechischen Sprache von den Anfängen bis heute*. Aus dem Spanischen übersetzt von Hansbert Bertsch, Tübingen: Francke, 2001 [original title: *Historia de la lengua griega. De los orígenes a nuestros días* (Madrid: Editorial Gredos 1999); English translation: *A History of the Greek Language : from its Origins to the Present* (Leiden: Brill 2005)].

BDAG = *Greek-English Lexicon of the New Testament and other Early Christian Literature*. Third edition (BDAG), revised and edited by Frederick William Danker, based on Walter Bauer's *Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der frühchristlichen Literatur*, sixth edition, ed. Kurt Aland and Barbara Aland, with Viktor Reichmann and on previous editions by W.F. Arndt, F.W. Gingrich, and F.W. Danker. Chicago & London: Chicago University Press 2000

BDR = Friedrich Blass, Albert Debrunner, Friedrich Rehkopf, *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*. 14., völlig neubearbeitete und erweiterte Auflage, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1975.

Jerker Blomqvist, 'Språkligt mosaiklandskap: det forntida Mindre Asien', i: Jerker Blomqvist & Ulf Teleman (eds.), *Språk i världen. Broar och barriärer*, Lund 1993, 21–32.

— , 'Diglossifenomen i den hellenistiska grekiskan', i: Troels Engberg-Pedersen, Per Bilde, Lise Hannestad, Jan Zahle (red.), *Sproget i Hellenismen* (Hellenismestudier 10), Århus 1995, 25–38.

— , 'The nature of post-classical (Hellenistic) Greek', i: *Greek: A Language in Evolution*. Essays in honour of Antonios N. Jannaris edited by Chrys. C. Caragounis, Hildesheim: Olms, 2010, 139–152.

- , ‘The *Ad Diognetum* and contemporary rhetorical practice’, i: Eyjólfur K. Emilsson, Anastasia Maravela & Mathilde Skoie (eds.), *Paradeigmata. Studies in Honour of Øivind Andersen*, Athens 2014 (Papers and Monographs from the Norwegian Institute at Athens. Series 4°, vol. 2), 203–218.
- Vít Bubeník, *Hellenistic and Roman Greece as a Sociolinguistic Area*, Amsterdam : J. Benjamins 1989 (Current issues in linguistic theory, 57).
- Sten Ebbesen, ‘Hellenistisk Græsk — Koiné’, i: Troels Engberg-Pedersen, Per Bilde, Lise Hannestad, Jan Zahle (eds.), *Sproget i Hellenismen*, Aarhus Universitetsforlag 1995 (Hellenismestudier 10), pp. 7–24.
- Gunnel Ekroth, *The Sacrificial Rituals of Greek Hero-Cults in the Archaic to the Early Hellenistic Periods*, Liège: Centre d’étude de la religion grecque antique, 2002 (Kernos. Supplément 12).
- C.A. Ferguson, ‘Diglossia’, *Word* 15, 1959, pp. 325–340.
- Jaakko Frösén, *Prolegomena to a Study of the Greek language in the First Centuries A.D. The Problem of Koiné and Atticism*, Helsinki, 1974.
- Geoffrey C. Horrocks, *Greek. A History of the Language and its Speakers*. 2nd ed., Chichester 2010.
- Antonios N. Jannaris, *An Historical Greek Grammar Chiefly of the Attic Dialect as Written and Spoken from Classical Antiquity down to the Present Time. Founded upon the Ancient Texts, Inscriptions, Papyri and Present Popular Greek*, London 1897 [reprinted: Hildesheim: Olms 1987].
- Dimitrios Karadimas, *Tatian's Oratio ad Graecos: Rhetoric and Philosophy/Theology*, Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 2003 (Scripta minora Regiae Societatis humaniorum litterarum Lundensis, 2000/2001:2).
- LSJ = *A Greek-English Lexicon*. Compiled by H. G. Liddell and R. Scott. A new edition by H. St. Jones, Oxford: Oxford University Press 1925—1940 (repeatedly reprinted) — *Revised Supplement*. Edited by P.G.W. Glare & A.A. Thompson, 1996.
- Johannes Niehoff-Panagiotidis, *Koine und Diglossie*, Wiesbaden: Harrassowitz, 1994 (Mediterranean Language and Culture Monograph Series 10).
- Hanne Sigismund Nielsen, ‘*Has primum audiet puer ... Om ammeerhvervet og dets udøvere i i kejsertidens Rom*’, *Museum Tusulanum*, 57, 1987, 183–202.

PGL = *A Patristic Greek lexicon*. Edited by G.W.H. Lampe, Oxford: Clarendon, 1961–1968.

Gerard Rouwhorst, 'L'usage et le non-usage du vin', i: André Lossky & Manlio Sodi, (eds.), *Rites de Communion. Conférences Saint-Serge. LVe Semaine d'Études Liturgiques. Paris, 23–26 juin 2008*, Città del Vaticano 2010, 229–241.

Franciszek Sokołowski, *Lois sacrées de l'Asie Mineure*. Paris, 1955 (Travaux et mémoires des anciens membres étrangers de l'École et de divers savants / École française d'Athènes, 9).

—, *Lois sacrées des cités grecques: supplément*. Paris, 1962 (Travaux et mémoires des anciens membres étrangers de l'École et de divers savants / École française d'Athènes, 11).

—, *Lois sacrées des cités grecques*, Paris: de Boccard, 1969 (École française d'Athènes. Travaux et mémoires des anciens membres étrangers de l'École et de divers savants 18).

TLG = *Thesaurus Linguae Graecae*. <http://stephanus.tlg.uci.edu>.

Georg Walser, 'The Greek of the Jews in ancient Rome', in: Birger Olsson, Dieter Mitternacht & Olof Brandt (eds.), *The Synagogue of Ancient Ostia and the Jews of Rome: Interdisciplinary Studies*, Jonsered: Åström, 2001 (Skrifter utgivna av Svenska Institut i Rom. 4° ; 57), 145–150.

—, *The Greek of the Ancient Synagogue. An Investigation on the Greek of the Septuagint, Pseudepigrapha and the New Testament* [Studia Graeca et Latina Lundensia 8] (Stockholm, 2001).

—, "The Greek of the Ancient Synagogue", in *The Ancient Synagogue from its Origins until 200 C.E.* Edited by Birger Olsson and Magnus Zetterholm [Coniectanea Biblica. New Testament series, 39] (Stockholm, 2003), 260–270.

Albert Wifstrand, 'The homily of Melito on the passion', *Vigiliae christianae* 2, 1948, 201–223 [reprint: Albert Wifstrand, *Epochs and Styles*. Ed. by Lars Rydbeck, Stanley E. Porter & Denis Searby, Tübingen, 2005 (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 179), 111–132].

Andreas Willi, 'New language for a new comedy: a linguistic approach to Aristophanes' *Plutus*', *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 49, 2003, 40–73.

— , *The Languages of Aristophanes. Aspects of linguistic variation in Classical Attic Greek.* Oxford 2003 (Oxford Classical Monographs).

karin.blomqvist@klass.lu.se